

Е. ЖАНШЕЙІСОВ

ҮЛКЕНДЕР АРАСЫНДА КІШІ ЕМЕС, КІШІЛЕР АРАСЫНДА ҮЛКЕН ЕМЕС

Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында, қазақ тіл ғылымының қара шаңырағында жарты ғасырға жуық жемісті еңбек еткен талантты әріптесіміз марқұм Сапарғали Омарбековтің туғанына биыл 80 жыл. Қай ұлттың да өзіндік интеллектуалды құндылықтарын әдетте түрлі ғылым мен өнер-білім өкілдерінің еңбектері құрайды. Олардың жетістіктері этностың рухани игілігі саналады. Сапекең — туған халқының руханиатын, Әуезовше айтқанда, осы «ішкі өмірін» дамытуға айтарлықтай үлес қосқан көрнекті ғалымдарымыздың бірі-тіні. Енді оның кейбір өмір кешулеріне, шығармашылық жолына азырақ аялдай кетейік.

Өзінің көп замандастары сияқты Сапарғали да сол, сона бір кездері күнмен батып, тандармен бірге атқан, жазғы-күзгі дауылдарда іштен бақан тіреп, сырттан қазық қағып үй бастырған, киіз туырлықты қазақ ауылында, дәулетті отбасында дүниеге келді. Елде етек алған ұжымдастыру науқаны, отыз екінші аштығы, отыз жетінің ойраны, қырқыншы жылдар қырғыны — жеті ағайынды жұттай боп қат-қабат келген нәубеттер, зобаланды, зомбы жылдар оның сәби, тірнек кезімен, бал-балауса балалығымен, жарға ойнақтаған лақтай он бестердегі өндіріс шағымен тұстас келді. Қабырғасы қатпай жатып тағдырдың талқы-төлкегін көрді: ата-анасы жер аударылып, қуғын-сүргін зардабын шекті. Ақыры әке баладан, бала жастай әкеден ажырап, бір-бірінен тірідей көз жазды.

Баубек Бұлқышев «Заман біздікі» кітабында майдандағы бір қазақ жасының дәптерінен мынадай бір өзек жарды үзінді келтіреді. Осы жерде сол еске түседі: «Мен жиырмадамын. Бірақ мендегі ой ақсақалды, байсалды, талай белді артқа салған адамның ойындай». Сапекең де осылай, жасынан бұрын ержетті, ерте есейді: ауыл кенес хатшысы, колхоз есепшісі, мектеп мұғалімі болды. Педучилище бітірді. Ұстаздық қызметіне қайта оралды. Бірақ көзі ашық, көңілі ояу қамқор ана баласының бұлай от басы, ошақ қасы болып, уақыт көшінен қалып қоймауын ерте ойлап, оған енді оқу керектігін мәслихат етеді. Жаңада ғана тебіндеп мүрт шыға бастаған жас

жігіт Қазақ мемлекеттік университетіне келіп түседі. Студент кезінен өзінің еңбекқорлығымен, ізденімпаздығымен ұстаздардың көзіне түскен Сапекең университетті ерекше дипломмен бітірісімен, бірден аспирантураға қабылданады. Оның ғалымдық қадамы ғылымдағы жолы міне осы кезден басталады.

Тағдыр оны Қазақ ғылым академиясы құрылтайшыларының, алғашқы академиктерінің бірі марқұм Нығымет Сауранбаевпен табыстырады. Тәжірибелі бапкер жас жігіттің байыпты сөз саптасынан, тиянақты жауаптарынан оның білім-қабілет деңгейін, ой өрісін жақсы аңғарады. Оны, лингвистикалық нәзік қыр-сырының сыртында, ел өміріне, жер жайына қатысты тарихтық деректердің де мол көзі саналатын тіл ғылымының күрделі, диалектология саласына бағыттайды. Шәкірттің назарын Маңғыстау тұрғындарының, адай тумаларымыздың сөзқолданыстарының көптеген көне, көмескі тұстарына, оларды зерттеудің ғылымдық мән-маңызына аударады. Осы тақырыпта кандидаттық диссертация жазуына жетекшілік ете бастайды. Бірақ Нықан кешікпей дүние салады. Сапекең тағы бір дарынды, тамаша ұстаз алдын көрді. Академик Ісмет Кеңесбаевтың басшылығымен жұмысын ойдағыдай қорғап шықты. Кейінірек ол жеке кітап болып басылды. «Қазақтың ауызекі тіліндегі жергілікті ерекшеліктер» деп аталатын бұл кітап Сәрсен Аманжоловтың «Вопросы истории и диалектологии казахского языка» атты іргелі еңбегінен кейінгі қазақ диалектологиясындағы арнайы екінші монография болатын.

Ғалым ендігі жерде қазақ тіліне тән диалектілік құбылыстарды ең бір нәзік, соншалық және күрделі қырынан, дыбыстық жүйесі жағынан алып қарастыруды ойлайды. Осы бағытта «Халықтық тіліміздегі тектес тілдермен ортақ құбылыстар», «Ауызекі тіліміздің дыбыс жүйесі», «География фонетических различий казахской речи» атты тағы бірнеше монографиялық еңбек жариялайды. Автор бұл зерттеулерін сөйлеу тіліміздегі жергілікті дыбыстық ерекшеліктердің туыс тілдердегі түрлі ортақ көріністеріне, төркін-тегіне қатысты, тарихтық та, танымдық та жөнінен аса

құнды қыруар нақты деректерге құрады. Солай тексеру арқылы Орта Азияның кейбір өлке-өңірін мекен еткен түркі халықтарымен талай ғасыр, замандар бойы қоныстас, іргелес өмір кешкен қазақ этносының сөйлеу дағдысында сақталған не бір көне тіл ескіліктерін, жалпы халық говорларының дыбыс жүйесінің лингвистикалық табиғатын, халқымыздың ауызекі тіліндегі түрлі фонетикалық ерекшеліктердің генезисін ашып көрсетеді. Оның сөйлеу тәжірибесіндегі өзіндік дыбыс жүйесін сипаттайтын фонетикалық нақты деректер жоғарыда аталған еңбектердің қай-қайсысында да мол қамтылған. Аталмыш зерттеулерде сондай-ақ тілдердің бір-біріне деген әсері, олардағы өзара ауыс-түйіс және ауызекі тіл мен әдеби тілдің байланысы сияқты проблемалар да осы, халықтық тілдің дыбыс жүйесі деңгейінде қарастырылады.

Екі тілде бірдей (қазақша да, орысша да) еркін жазатын Сапекеннің ғылымда ұстанған басты бағыт-бағдары — компаративистика: халық тілі құбылыстарының қандайы болсын, бәрін дәйім кең көлемді тарихи-салыстырмалы контексте алып талдайды. Осы күнгі түрлі туыс тілдер мен көне түркі жазба ескерткіштер дерегімен қаншалықты шектес, шендес екеніне, халықтық тіліміздің дыбыс жүйесінің не бір ескілікті, тарихтық іздеріне үніле зер салады.

Ендігі бір айрықша бөліп айтатын нәрсе, ол — Сапекеннің лингвистикалық география саласындағы ізденулері. Ғалымның жоғарыда аталған “География фонетических различий казахской речи” дейтін еңбегі — халықтық тіліміздің дыбыстық жүйесінің негізгі сипатты белгілерінің таралу аясын анықтауға арналған тұңғыш лингвогеографиялық монография.

Ол сондай-ақ бұдан біраз бұрынырақта дайындалған «Қазақ тілі диалектологиялық атласының» бірінші томының және алпыс тоғызыншы, тоқсан алтыншы жылдары жарияланған диалектологиялық сөздіктерінің және 2005 жылы басылып шыққан «Қазақ тілінің аймақтық сөздігінің» де негізгі авторларының бірі.

Ғалым — жалғыз диалектологияның ғана емес, сонымен қоса тіл білімінің түрлі өзге салаларының да білікті, білгір маманы. Оның беріде жарық көрген үлкен қазақша-орысша, орысша-қазақша сөздіктерді жасасудағы тыңғылықты зор еңбегі, “Қазақ грамматикасындағы” (2002) бөлімдері мысалы соған айғақ, дәлел бола алады. Ол қазақ тіл ғылымына сіңірген осы қыруар еңбегі үшін кезінде Республикамыздағы үздік

ғалымдар санатында мемлекеттік стипендия иегері де болды.

Ғылым, ғалым жайын сөз еткенде Абайдың мына бір айтқандары ойға оралады. «Білім-ғылымды дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар деп іздемеске керек. Егер дін көңілің өзге нәрседен болса, білім-ғылымды соған себеп қыла қылақ үшін үйренсең, ондай білімге көңіліңнің мейірімі асырап алған шешенің мейірімі секілді болады». Абай ғылым туралы отыз екінші сөзінде айтқан осы ойын 38-нші сөзде тағы былай жалғастырады. «Екінші ғылымды үйренгенде ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек... Білім-ғылымның [тек] өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білмектіктің өзін дәулет [деп] білсең, әр білмегенінді білген уақытта көңілде бір рахат сезім пайда болады және сол рахат сезімді берік сақтап, білмегенінді тағы да солай білсем екен деген құмарлық, махаббат пайда болады».

Сөз орайы келген соң айта кетейін: Абай бұл жерде әлде бір жергілікті (локальдық) проблеманы, тек өз заманының ғана проблемасын емес, жалпы адамзаттық әрі мәңгілік проблеманы айтып отыр. Көріп отырсыздар: отыз екінші, отыз сегізінші қара сөздерден жоғарыда келтірілген үзіндіде Абай ғылымға келудің екі түрлі жолын айтып отыр. Біріншісі — ғылымды дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар деп, сол қызықты нәрсеге себеп (басқыш) қылу үшін ғана үйренетін жол; екіншісі — ғылымды басқа бір мақсат үшін емес, ғылымның тек өзіне ғана ынтық, іңкәр болғандықтан, тек білмектікті ғана мұрат-дәулет көргендіктен, білмектікке, білген үстіне тағы біле түссем екен деген құмарлық, махаббат пайда болғандықтан үйренетін жол. Сапекен-ғылымға мысалы осы соңғы екінші жолмен, білмектікке деген құмарлықпен, махаббатпен келген ғалым. Солай екеніне жоғарыда аталған, бір-бірімен іштей тығыз байланысты, ортақ желілі ортан қолдай зерттеулерінің тақырыптық ауқымы, тарихтық-танымдық қырлары, ғылыми бай мазмұны, теориялық терең талдаулары, автордың жалпы өзіне тән ғалымдық қарым-қамтымы дәлел. Сапекеннің еңбектері Абай айтқан “бір ғана білмектіктің өзін дәулет тұтудан”, “білім-ғылымның тек өзіне ғана құмар, ынтық болудан” туған Олар міне сондықтан кесек, сондықтан іргелі. Ғалымның “Хабаршы” және “Хабарлар” атты академиялық журналдардың жауапты хатшысы, Тіл білімі институтының ғалым-хатшылығы сияқты қосалқы қызметтерін мақалада тізбелеп жатпа-

дық. Адами әдет-машықтардың ешқайсысынан Сапекен де былай, шет еместін: оның “Баяны бар ауылға Қозы боп барған” кездерін де жақын жаран достары әлі күнге жыр ғып айтады.

Алтай тілінде, сол мандағы кейбір өзге де түркі тілінде қазір де күйеу жігітті *қолду*, қалындықты *сырғалы* дейді. Сапекеннің қырық жыл бойы отбасының ажарын кіргізіп, шаңырағының сәнін келтіріп отырған, өмірдің ыстық-суығын бірге көріскен сырғалысы — Руда үлкен-кіші бас қосқан той-томалақта “Пай-пай, шіркін! Көл-дария секілді пейілдері-ай!” деп, елдің қазір ерекше бір сағынышпен аңсай айтатын баяғы қазақ келіндерінің көзіндей жан. Бүгінде келін түсіріп қыз ұзатқан, немере сүйіп мерейі өскен Рудаға бұдан былай да бекем денсаулық, отбасының амандығын тілеймін!

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні: Сапекен өзінің балауса шыбықтан емендей ғалым болып қалыптасқан ең мағыналы, мәнді жылдарын табан аудармастан Академия атты осы қара шаңырақта, қасиетті ғылым ордасында өткізіпті. «Көлге біткен құрақтай орда бұзар отызы», «Қынсыз қылыш — қырық жасы», «Емен шоқпар — елуі», алпыстайын парасатты, байсал шағы, жетпістейін кемел жасы осы Институт қабырғасында өтіпті.

Болашақта Қазақ тіл білімі атты тарихнамалық арнайы еңбек жазыла қалса, оның ең бір жарқын беттері Ғабенше (Ғабит Мүсіреповше) айтқанда, “үлкендер арасында кіші емес, кішілер арасында үлкен емес” ғалым, ұстаз, филология ғылымдарының докторы, профессор Омарбеков Сапарғалиға арналары сөзсіз.